ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ІВАНОВА ЛІДІЯ ІВАНІВНА

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ПРОПЕДЕВТИКА ЯК ОСНОВА ПОВНОЦІННОГО СПРИЙМАННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

13. 00. 02 - Методика викладання /української мови/

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1996

Дисертація є рукописом

Робота виконана в Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С.Сковороди

Науковий керівник - кандидат педагогічних наук, професор ВОСКРЕСЕНСЬКА Наталія Остапівна

Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук, професор ПАСІЧНИК Євген Андрійович; кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник СКРИПЧЕНКО Надія Федорівна

Провідна установа - Тернопільський державний педагогічний інститут

Захист відбудеться "19" червня "1996 р. о 14^{30} годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01. 32. 01 в Інституті педагогіки АПН України /252001, м.Київ-І, вул. Трьохсвятительська,8/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту педагогіки АПН України.

Автореферат розіслано "12" травня 1996 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради Н.В.Бондаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність вивчення можливостей введення літературознавчої пропедевтики як основи, що забезпечує сприймання молодшими школярами художніх творів, зумовлена зрослим інтересом літераторів, методистів до літературного розвитку учнів, які тільки-но опановують навички читання, та браком методичних розробок з цього питання на допомогу вчителям початкових класів.

Шкільна практика останніх років свідчить, що в дітей значно знизився інтерес до читання високохудожньої літератури. Проведене нами анкетування учнів 3-4 класів виявило недостатній рівень читацької підготовки випускників початкової школи: вузьке коло читання, малий обсяг активної читацької пам'яті, слабке орієнтування в жанрах літературних творів, невміння працювати з бібліотечно-бібліографічними посібниками. Ця проблема передусім пов'язана не з віковими особливостями молодших школярів, а з малоефективною методикою роботи з дитячою книгою в початкових класах.

Для істотного поліпшення літературного розвитку молодших школярів вважаємо необхідним: враховувати специфіку літератури як мистецтва слова; поглиблювати й розширювати уявлення школярів різного віку, рівнів розвитку та начитаності; проаналізувати відповідність методів навчання природі художнього твору і можливостям сприймання його молодшими школярами; з'ясувати докорінні відмінності між предметом "література" та іншими навчальними дисциплінами. Ці та інші причини висувають літературний розвиток і пов'язане з ним сприймання художнього твору у ряд недостатньо вивчених і вирішених лінгводидактичних проблем.

Крім того, розрив у підготовці учнів початкових та середніх класів, відсутність у початкових класах літературознавчої пропедевтики, що порушує цілісність і логічність процесу опанування літератури, створюють перепони на шляху до безперервної літературної освіти молодших школярів.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, досвід викладання показують, що один із можливих напрямків здійснення літературної освіти - це введення в навчально-виховний процес літературознавчої пропедевтики, в тому числі і гри, та відповідно - переведення уроків читання в уроки літературного читання.

Читача, знавця і поцінювача літератури, передусім, потрібно виховувати. Наукові дослідження (Д.Тихомиров, В.Водовозов, В.Стоюнін, О.М.Леонтьєв, М.Рибникова, Л.Беленька, О.Никифорова, Л.Воєводська, Т.Рубцова, Б.Прайсман, О.Савченко, Н.Скрипченко, О.Джежелей та інші) свідчать, що розуміння твору, його осмислене сприймання приходить із набуттям певних знань про творчість самого автора, композиційної структури твору, його жанрових особливостей тощо. Щоб пізнати, усвідомити ідейно-естетичний зміст твору, а одночасно і суть зображених у ньому життєвих явищ, замало чуттєвого сприймання образів, картин твору - потрібне їх осмислення, логічні судження, певна теоретико-літературна освіченість молодших школярів.

Усвідомлення потреби введення літературознавчої пропедевтики привело нас до необхідності організації на уроках читання такої діяльності учнів, в якій би вони оволодівали не лише наукою про літературу, а й самим мистецтвом літератури (М.Берхін), не суто об'єктивною літературознавчою теорією про художній твір, а знаннями, особливо художньо-естетичними, які відповідали б індивідуальному характерові школяра.

У пошуках ефективної методики навчання, яка , з одного боку, враховувала специфічні закони літератури як виду мистецтва, а з іншого - дала б змогу прилучати дітей до активної творчої діяльності, ми звернулись до дидактичної гри. Вона сприяє усвідомленню ідейно-тематичного та композиційного задуму письменника, ознайомлює з літературознавчими уявленнями та поняттями - сюжет, герой, автор, мова твору, жанр, що забезпечує розуміння твору, його адекватне сприймання. Оскільки літературна гра освоєна молодшими школярами ще з дошкільного віку, а природа її близька до художньої умовності літературного

твору, ми спробували довести, що систематичне введення дидактичної гри в навчально-виховний процес значною мірою поглибить сприймання літературних творів (за рахунок застосування елементарних літературних понять та уявлень).

Об'єкт дослідження - процес сприймання молодшими школярами художніх творів у ході навчання.

Предмет дослідження - зміст літературознавчої навчальної діяльності учнів початкових класів.

Мета дослідження - теоретичне та дослідно-експериментальне обґрунтування пропедевтичних основ, способів керівництва навчально-виховним процесом літературознавчого спрямування, визначення змісту та методики застосування системи літературних ігор як одного з ефективних засобів повноцінного сприймання молодшими школярами художніх творів.

Гіпотеза дослідження. Літературний розвиток молодших школярів відбуватиметься успішно, якщо систематично вводити в навчання літературну гру, спрямовану на ознайомлення учнів із літературознавчими поняттями та формування в них відповідних уявлень, для забезпечення повноцінного сприймання молодшими школярами літературно-художніх творів.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні засади забезпечення літературного розвитку молодших школярів у процесі навчання.

2. Дослідити механізми сприймання молодшими школярами літературних творів як умови забезпечення літературного розвитку молодших школярів.

3. Опрацювати систему літературознавчих понять та уявлень, які можуть увійти до змісту літературних ігор.

4. Створити та апробувати систему літературних ігор з урахуванням літературознавчої пропедевтики та методику їх застосування, перевірити її ефективність.

5. Експериментально перевірити та опрацювати способи керівництва навчально-виховним процесом літературознавчого спрямування.

Методологічними засадами дослідження слугували провідні положення як вітчизняної, так і зарубіжної педагогічної, психологічної, філософської, соціологічної, літературознавчої теорії про співвідношення загального розвитку і спеціального, взаємозв'язок мови і мислення, психофізіологічні етапи становлення, закономірності сприймання, особливості педагогічного процесу в початковій школі, специфіку викладання літератури, функції дидактичної гри.

Специфіка об'єкта навчання потребувала цілеспрямованої методики дослідження, яка відповідала б природі та завданням літератури (читання) як навчальної дисципліни, починаючи з початкових класів: теоретичного аналізу літератури з проблеми дослідження; систематичних спостережень за роботою учнів на уроках, за впливом гри на навчальну, читацьку діяльність; вивчення педагогічного досвіду; педагогічного експерименту, що складався б із двох частин - констатуючої та формуючої; анкетування; отримання та обробку результатів контрольних зрізів; організації навчання учнів та вчителів початкових класів.

Експериментальна робота складалася із кількох етапів:

І етап (1989 - 1990 рр.) - передбачалось опрацювання теоретичних засад досліджуваної проблеми; психолого-педагогічне обгрунтування елементів теорії літератури, які мали скласти зміст літературознавчої діяльності молодших школярів; виявлення найбільш ефективних літературознавчих ігор, визначення критеріїв їх систематизації в процесі навчання; підготовка та проведення констатуючих зрізів для перевірки якості сприймання молодшими школярами художніх творів та оволодіння літературознавчою пропедевтикою.

Вивчення стану проблеми здійснювалось шляхом практичної діяльності автора (вчитель початкових класів СШ №21, 23 м.Рівне); обміну досвідом із методистами, заступниками директорів шкіл, учителями на семінарах, конференціях, лекційної роботи в інститутах підвищення кваліфікації вчителів Києва, Рівного, Тернополя, Херсона; розробки та видання методичних матеріалів для вчителів початкових класів.

II етап (1990 - 1991 рр.) - вивчались наслідки анкетування, тестування, контрольних зрізів, проведених у школах м. Рівне та Рівненської області, робилися певні науково-методичні висновки щодо організації педагогічного експерименту.

Метою другого етапу було з'ясування причин недоліків у сприйнятті школярами літературних творів; методичних умов, за яких літературна гра може ефективно забезпечувати повноцінне сприймання молодшими школярами літературно-художніх творів, літературного розвитку.

III етап (1991 -1995 рр.) - проводилось дослідне навчання в школах (формуючий експеримент), опрацьовувалась система літературознавчих понять та уявлень, з'ясовувалась ефективність способів керівництва навчально-виховним процесом літературознавчого спрямування та методика застосування літературної гри з урахуванням літературознавчої пропедевтики, виявлялась дієвість опрацьованої системи літературознавчих ігор у забезпеченні сприймання художніх творів молодшими школярами.

Новизна дослідження полягає: у визначенні основних критеріїв повноцінного сприймання молодшими школярами літературних творів; у теоретичному та експериментальному обгрунтуванні системи літературознавчих понять та уявлень у практиці навчання для забезпечення літературного розвитку дітей; у розробці типології та змісту літературознавчих ігор, призначених для засвоєння елементів теорії літературознавства учнями початкових класів.

Вірогідність результатів дослідження та основних висновків забезпечується методологічним і лінгводидактичним обгрунтуванням вихідних положень; взаємовідповідністю застосованого комплексу методів дослідження його меті та завданням; критичним аналізом фактичного матеріалу і результатів констатуючого та формуючого експериментів.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження визначається тим, що воно становить певний внесок у здійснення літературного розвитку молодших школярів та пов'язаного з ним сприймання художніх творів.Результати дослідження можуть бути використані у практичній діяльності вчителів початкових та середніх

класів, слугувати в опрацюванні шкільних програм та підручників, створенні спецкурсів та спецсемінарів для студентів педагогічних вузів та педучилищ.

Практична значущість дослідження визначається широкою сферою використання одержаних результатів і досить великою групою користувачів, зацікавлених у результатах цієї роботи, - вчителів середніх шкіл, методистів і викладачів вузів, батьків учнів початкових класів. Дослідні матеріали також можуть бути застосовані у системі курсового підвищення кваліфікації працівників освіти.

Використання системи літературних ігор може стати основою для створення учнями та учителями нових літературних ігор, позитивно вплине на розвиток ігрової методики інших шкільних предметів гуманітарного циклу.

Апробація і впровадження результатів дослідження відбувалися у школах, на базі яких проводився педагогічний експеримент (Рівненські школи №№ 21, 27, 28, приватна школа та гуманітарна гімназія м.Рівне). У пошуково-розвідувальному експерименті взяли участь 217 вчителів та 530 батьків; у констатуючому та формуючому експериментах - 60 учителів та 600 учнів початкових класів.

Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на республіканській конференції методистів з початкового навчання /1993/, республіканських курсах завідуючих кабінетами початкового навчання ОПУВ /1993/, обласних курсах учителів початкових класів /Херсон, 1993 /, республіканських курсах інспекторів-методистів управлінь /відділів/ освіти, районних /міських/ державних адміністрацій /Київ, 1993/, республіканській науково-практичній конференції /Чернігів,1991/, обласному семінарі методистів з початкового навчання /Тернопіль, 1992/, Всеукраїнських міжвузівських сковородинських читаннях /Кривий Ріг, 1994/, факультеті підвищення кваліфікації у педагогічному інституті і в обласному інституті перепідготовки педагогічних кадрів /Рівне, 1980 - 1995 рр./, щорічних наукових конференціях Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, Рівненського педагогічного інституту /1991 -1995 рр./.

На захист виносяться:

- критерії літературного розвитку молодших школярів;
- система літературознавчих понять та уявлень, які увійшли до змісту літературних ігор;
- теоретично обгрунтовані та експериментально апробовані способи керівництва педагогічним процесом літературознавчого спрямування;
- система літературних ігор для забезпечення літературознавчого розвитку, повноцінного сприймання художнього твору школярами та методика їх застосування.

Структура та основний зміст дисертації

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків і списку основної використаної літератури. У вступі обгрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, методи та етапи дослідження, сформульовано гіпотезу, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, викладено положення, які виносяться на захист.

У першому розділі - "Основи літературного розвитку молодших школярів" - розкривається специфіка літературного розвитку молодших школярів як складової загального, досліджується механізм сприймання молодшими школярами літературного твору, аналізується стан проблеми літературознавчої пропедевтики в навчально-методичній літературі.

Теоретичними основами постановки та розв'язку проблеми літературного розвитку молодших школярів нами визначено: літературознавчі - поняття про тему, ідею, персонаж тощо; психологічні - про загальний розвиток молодших школярів і процеси засвоєння понять; педагогічні, зокрема, дидактичні - про основні принципи і методи навчання.

У працях педагогів та методистів минулого К.Ушинського, А.Алферова, Ф.Буслаєва, В.Вахтерова, В.Водовозова, В.Данилова, Ц.Балталона, М.Рибникової,

В.Голубкова, Д.Тихомирова питання розвитку літературної освіти вирішувалось не однозначно, але спільним було те, що основою літературного розвитку вони вважали читання.

Інші методисти, педагоги (Ф.Буслаєв, В.Стоюнін, Є.Грузинський) пов'язували процес розумового розвитку зі спеціальним (літературним) розвитком індивіда, його літературними здібностями. Це до певної міри дозволяє зробити висновки про те, що дослідження проблеми загального розвитку учня заклало основи для вивчення змісту літературного розвитку.

Слід зазначити, що поняття літературного розвитку розробляли в основному лише стосовно учнів середніх та старших класів (Н.Майданова, Н. Мещерякова, Л. Жабицька, Н. Молдавська, А.Бєлов та інші). Спираючись на аналіз психолого-педагогічної літератури та спостереження, ми зробили спробу визначити поняття "літературний розвиток молодших школярів". Нами встановлено його залежність від рівня сформованості психічних вищих пізнавальних, емоційних та вольових процесів, які у свою чергу сприяють розумінню твору як художнього цілого.

У науково-педагогічній літературі визначаються два погляди на критерії літературного розвитку: психологічний та методичний. Серед психологічних досліджень значну роль у розробці дійових критеріїв відіграли публікації О.Никифорової, Л.Жабицької, З.Калмикової, Г.Євсєєвої та ін. Фундаментом цих досліджень стала загальнопсихологічна теорія розвитку дитини на основі праць видатних психологів Л.Виготського, С.Рубінштейна, О.Леонтьєва, Б.Ананьєва, Н.Менчинської, Б.Теплова, Г.Костюка та ін. Методичний напрямок, у якому розроблялись рівні та критерії літературного розвитку, представлений у працях М.Рибникової, В.Голубкова, Н.Кудряшова, Н.Молдавської, Є.Квятковського, З.Романовської, Н.Свєтловської, О.Джежелей та ін.

Загальні положення робіт цих вчених конкретизуються так: 1. За емоційно-естетичним змістом літературний розвиток школярів близький до художнього. 2. На нього впливають сприймання і розуміння мистецтва (а таким є художній твір), літературна освіта, літературна творчість учнів. 3. Художньо-естетична діяльність є

основою і літературного, і художнього розвитку. 4. Творча читацька активність дітей є стимулом літературного розвитку. У певних ситуаціях вона може стати провідною. 5. Ступінь літературного розвитку молодшого школяра зумовлюється його здатністю проникати в глибинну суть літературного твору.

Цінними для нашого експерименту є теоретичні дослідження Д.Ельконіна, В.Давидова, О.Запорожця, Л.Занкова про високі потенційні інтелектуальні можливості молодшого школяра - значно вищі, ніж ті, що він виявляє. Отже, при відповідному змісті та умовах навчання молодших школярів необхідно знайомити з літературними поняттями, оперування якими дозволить в майбутньому формувати здатність до узагальнення, абстракції, до опанування науковими, теоретичними знаннями.

Результати психологічних досліджень дають можливість стверджувати, що саме молодший шкільний вік - це період, найсприятливіший для розвитку мовлення дитини, її творчості, фантазії та уяви, пізнавальної та фізичної активності. Саме такі можливості дитини 6-9 років створюють передумови для закладання основ повноцінного сприймання нею художнього твору, літературного розвитку.

Опора на загальний показник розвитку, пов'язаний зі сприйманням художнього твору, характерна для більшості досліджень (Н.Молдавська, Л.Жабицька, О.Никифорова, В.Ягункова, Л.Калінінський, З. Романовська С.Жупанин та інші).

Вивчення психолого-педагогічної літератури, спостереження за практикою роботи вчителів, власний досвід викладання дають підстави стверджувати, що для молодших школярів компонентами літературних здібностей (які можуть стати основою для формування вміння повноцінно сприймати літературно-художній твір) є: образне мислення, образна пам'ять, особливості відтворюючої та творчої уяви, розуміння та використання засобів мови, багатство активного словникового запасу, емоційність, вразливість, уміння висловлювати почуття у літературній формі.

Аналіз компонентів, що сприяють літературному розвитку, свідчить, що роботу над ним слід починати з вирішення проблеми формування повноцінного сприймання. Ми вважаємо, що літературний розвиток засвідчують зміни у всіх цих компонентах внаслідок творчої діяльності, яка виявляється передусім у сприйманні художніх творів та набутті теоретико-літературних знань.

Дослідження, присвячені вивченню особливостей сприймання літератури дітьми дошкільного віку (О.Запорожець, Д.Арановська, Н.Карпінська, Є.Лукіна, О.Соловйова), учнями початкових класів (Л.Білецька, О.Никифорова, З.Романовська, Г.Кудіна, З.Новлянська, Є.Любімова, Л.Рожина) показують, що процес сприймання художнього твору складний, він потребує від дитини здатності пізнати, зрозуміти зображуване та твір у цілому (як єдність форми та змісту), проникати в образну умовність твору, відчувати задоволення від прочитаного. Для молодшого школяра важливо усвідомлювати авторську думку, щоб висловити і своє ставлення до прочитаного,тобто сприймання дитини має бути це й адекватним авторському задумові. Адекватно зрозуміти художній текст - це не лише відтворити його зміст, а разом з тим напружити почуття і думки. Читачеві необхідно за смисловими авторськими віхами "розкодувати" зміст, тобто бачити і розуміти не тільки ті конкретні події та явища, описані письменником, названі ним, але й ті, котрі не названі ним, а лише припускаються.

Механізм сприймання літературних творів показує, що це, насамперед, виділення із тексту опорних точок, смислових віх, що постають своєрідним кодом внутрішньої мови /А.Соколов, М.Жинкін/ і не лише допомагають людині усвідомити зміст, зрозуміти авторське бачення світу, а й породжують власні естетичні смаки та оцінки. Такими елементарними смисловими одиницями для учня молодшого шкільного віку є елементи композиції, художні образи, тобто певні літературні поняття.

Дослідженням доведено, що процес сприймання художнього твору містить можливості для ефективного оволодіння у початкових класах літературними поняттями, а теоретико-літературні знання підвищують одночасно якість сприймання дітьми творів. Тому сприймання і набуття знань літературознавчого змісту, на наш погляд, є нерозривно пов'язаними.

Наявність літературних знань школяра свідчить про певний рівень повноцінного сприймання ним художнього твору, результативність цього процесу розкривається за допомогою ряду показників-умінь: відтворювати зміст твору, вільно інтерпретувати літературний твір, визначати використані письменником художні засоби, відчувати емоційний настрій твору; домислювати те, чого немає конкретно у творі. Крім того, важливі в цьому процесі здатність до усвідомлення та вираження власних думок і почуттів, свого ставлення до прочитаного, орієнтування учнів у різних жанрах.

Дослідженням встановлено, що повноцінне - це емоційно забарвлене сприймання, адекватне авторському задумові, внаслідок якого в учня формується власне ставлення до прочитаного, його адекватна оцінка та розвивається здатність відчувати задоволення, отримувати насолоду від прочитаного.

Таким чином, емоційна цілісність, адекватність сприймання ідейно-художнього змісту твору (те, що у нашому дослідженні названо повноцінним сприйманням) одночасно з набуттям знань літературознавчого змісту показує рівень літературного розвитку молодших школярів.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дає змогу визначити психолого-педагогічні характеристики сприймання молодшими школярами художніх творів якими, на нашу думку, є: наївно-реалістичне сприймання; неволодіння контекстною мовою твору; вузькоплановість образних узагальнень; формулювання висновків з опорою на часткове, другорядне; невміння домислювати події у творі, фантазувати довкола них, "читати" поза рядками тексту; нерозуміння авторської позиції та невідповідність ставлення до дійових осіб та до твору в

цілому; недосконалість техніки читання, обмеженість читацького досвіду; бідність життєвих вражень.

У ході нашого дослідження виявлено, що необхідними умовами повноцінного сприймання творів художньої літератури у молодшого школяра можуть бути: емоційний чуттєвий досвід, який може забезпечити виникнення різноманітних асоціацій під час читання художніх творів і слугувати опорою для відтворення художніх образів; гнучкість мислення; творча уява, вміння співвідносити враження, набуті в житті, з тими, які учень отримує внаслідок читання літератури; розвиненість почуттів.

Взаємозв'язок визначених компонентів ілюструється далі схематично:

Модель формування

Отже, основу літературного розвитку, за проведеним нами дослідженням, складають: формування навички повноцінного сприймання літературного твору, засвоєння і використання теоретичних знань у зв'язку з його вивченням, власна творча діяльність молодших школярів.

Під час з'ясування теоретичних концепцій ми враховували результати фундаментальних досліджень С.Левієва, Т.Рубцової, О.Сверстюк, Б.Прайсмана

(сприймання дітьми художнього героя та його поведінки), Г.Бочкарьова (розуміння ідейного змісту твору), Є.Гопфенгауза, В.Миркіної, О.Никифорової, Л.Воєводської, В.Левіна (осмислення окремих компонентів твору, зображувальних засобів), Л.Благонадьожиної, Л.Славіної (вивчення ставлення дітей різного віку до героїв літературних творів і творів у цілому).

Окремі вчені (О.Запорожець, М.Леушина, К.Хоменко) висловлювали думку про зародження в дітей 6-7 років генетично вищого типу літературного сприймання - такого, в якому виявлялася здібність дитини до осмислення ідеї, можливість не тільки співпереживати героєві, але стати над ним, поглянути на події з авторської точки зору.

Спільним для всіх зазначених наукових праць є переконання в тому, що літературознавчі знання необхідні для повноцінного сприймання художніх творів, для літературного розвитку молодших школярів. Саме ця думка стала теоретичною передумовою нашого дослідження.

У другому розділі - "Дослідно-експериментальне вивчення процесу повноцінного сприймання молодшими школярами художніх творів" - з'ясовується ряд питань, що стосуються проблеми забезпечення повноцінного сприймання художніх творів молодшими школярами -- дидактичне обґрунтування доцільності введення літературознавчої пропедевтики у початкових класах, ефективність літературної гри, змістом якої є літературознавчі поняття, можливість систематичного ведення літературної гри до структури уроків читання (на різних етапах уроку - для глибокого та повноцінного сприймання літературних творів). Показана методика застосування на уроках читання створеної нами системи літературних ігор, експериментальним шляхом доводиться ефективність її використання у початкових класах.

Доцільність уведення літературознавчої пропедевтики в початкових класах підтверджують анкетні обстеження 137 учнів 2-4 класів, у ході яких виявлялись такі знання, вміння та навички: розуміти художній твір(1); давати характеристику наявних дійових осіб(2); визначати основну думку твору(3); бачити авторську

присутність у тексті(4); з'ясовувати особливості віршованої мови(5); обгрунтовувати специфіку казки як жанру(6).

Наслідки анкетування подано у порівняльній діаграмі. В ній зазначено рівні сформованості вказаних умінь та навичок (відповідно - 1-6).

Діаграма 1

Рівні засвоєння літературознавчої пропедевтики в початкових класах

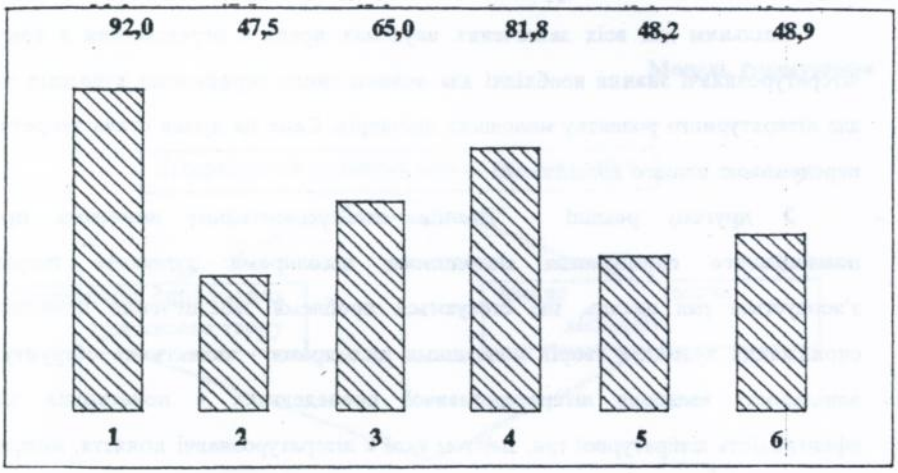

Як видно із діаграми, діти найкраще визначають поняття "тема", усвідомлюють сюжетну лінію, зміст твору /92,0 відсотки/. Проте глибоке осмислення ідеї твору, розуміння внутрішнього світу героя через подані у творі характеристики є недостатніми (відповідно 65 відсотків та 47,5 відсотка).

Цікавим, на наш погляд, виявився зв'язок цих структурних елементів між собою, який ми встановили за допомогою коефіцієнтів кореляції х /Дж.Гласс, Дж.Стенлі/.

Кореляційна матриця

N	1	2	3	4	5	6	Показники /x/ (елементи)
137	126	65	89	112	66	67	К-ть прав. відповідей
100%	92,0%	47,5%	65,0%	81,8%	48,2%	48,9%	Відсоток прав. відповідей

Для знаходження зв'язку між 1-ним і 2-ним показниками (розумінням художнього твору та вмінням характеризувати персонажі) ми використали формули для коефіцієнта φ, виведені Дж.Глассом і Дж.Стенлі:

$$\varphi = \frac{P_{xy} - P_x \cdot P_y}{\sqrt{P_x \cdot P_y \cdot gx \cdot gy}}$$

За відшуканим значенням коефіцієнта φ визначається t - критерій ($t = \varphi \cdot \sqrt{N}$), щоб оцінити достовірність взаємозв'язку між усіма (1 і 3, 1 і 4, 1 і 5, 1 і 6, 2 і 2, 2 і 3, 2 і 4, 2 і 5, 2 і 6, 3 і 4, 3 і 5, 3 і 6, 4 і 4, 4 і 5, 4 і 6, 5 і 5, 5 і 6) структурними компонентами - літературознавчими поняттями, якими володіє третьокласник. Математичні розрахунки дають змогу схематично зобразити зв'язок між ними:

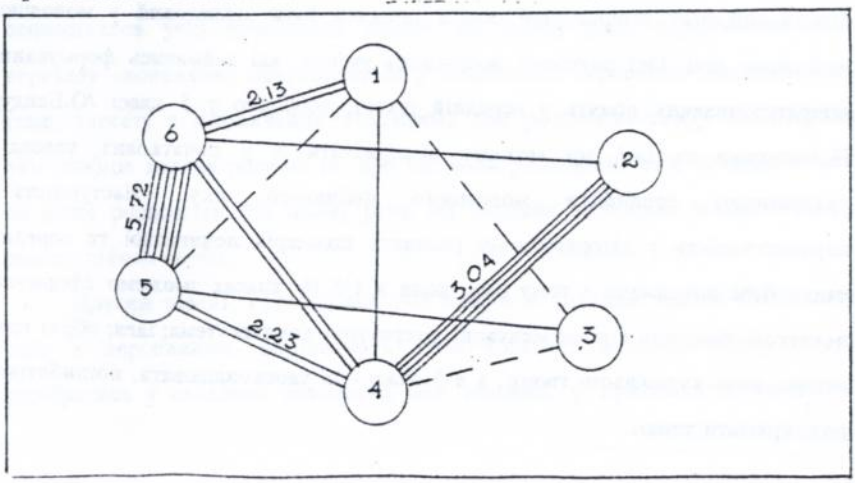

Тісний зв'язок засвідчений між 1-м і 6-м елементами (розумінням теми твору та його жанрових особливостей - 2,13), 4-м і 5-м елементами (усвідомлення авторської присутності у творі та його жанровими особливостями - 2,23), дуже міцний між 2-м і 4-м елементами /характеристикою героя та розумінням образу автора -3,04/, між 5-м і 6-м /знання особливостей жанрів вірша та казки - 5,72/.

Дані свідчать, що ефективним шляхом навчання розуміти основну думку твору, а отже, і розвитку мислення (ця психологічна властивість має вирішальне значення для усвідомлення змісту) є певна літературознавча робота у процесі сприймання твору - формування навичок розуміння жанрових особливостей, образу автора тощо.

Як бачимо, опанування дітьми певних літературознавчих знань міцно пов'язане з якістю сприймання: чим краще дитина обізнана з літературною теорією, тим вища якість сприймання літературно-художніх творів. Звідси випливає і наше припущення: якщо для повноцінного сприймання літературного твору молодшими школярами необхідне осмислення змісту твору (а воно виявляється в розумінні елементарних літературних понять - тема, дійова особа, образ автора тощо), то необхідно найбільш раціональним шляхом визначити їх у тексті, сприяти запам'ятовуванню та вчити учнів користуватись ними, володіти достатнім обсягом літературно-теоретичних знань.

Експериментальними матеріалами підтверджується думка про те, що початковий етап літературної освіти повинен бути закладений у молодшому шкільному віці. Ідеї наукових досліджень учених, які займались формуванням літературознавчих понять у середній школі, особливо у 5 класі /Ю.Бандура, Н.Золошина та ін./, ми можемо використати й у початкових класах /з урахуванням специфіки молодшого шкільного віку/. Наступність і перспективність у літературному розвитку школярів початкової та середньої ланки буде дотримано в тому разі, коли в 1-3 /4/ класах зможемо сформувати початкові уявлення про елементарні літературні поняття /тема; ідея; образ героя, автора; мова художнього твору/, а в 5 класі - їх удосконалювати, поглиблювати, розширювати тощо.

Проблема засвоєння літературних понять у початковій школі є однією із найменш досліджених у методиці. У зв'язку з нею постає питання - чи потрібно визначати чітку послідовність, конкретний обсяг засвоєння тих чи інших літературних понять для кожного класу початкової школи.

Проаналізувавши досить розрізнений досвід із цього питання окремих колективів /шкіл нового типу/ України, Росії та результати пошукового експерименту і констатуючих зрізів, власний досвід роботи у класах підвищеної індивідуальної уваги, ми дійшли висновку, що послідовність засвоєння літературних понять не може бути сталою і наперед визначеною конкретно для кожного класу, оскільки залежить від рівня читацької підготовки учня, його літературних здібностей, читацького досвіду, від наявного літературного матеріалу на уроці. Тому ми не вважаємо за потрібне встановлювати для кожного класу обсяг літературних знань, бо це повинен зробити сам вчитель, враховуючи тип класу, в якому працює, рівень підготовки учнів тощо.

Під час вивчення літературних понять важливим також є врахування взаємодії, взаємозв'язку, взаємообумовленості цих понять. Тому у дослідженні ми пов'язували вивчення літературознавчих понять із безпосереднім сприйманням твору. У зв'язку з важливістю розуміння проблеми визначення рівнів читацького сприймання доцільним буде засвоєння на кожному з них таких літературних понять:

Перший рівень сприймання - сюжетно-логічний (фабульний), ним легко оволодівають учні початкових класів. На цьому рівні сприймання під час переказу словникову операційну базу становлять переважно дієслова. Знання теми, сюжету є надзвичайно важливими для розуміння твору. Спостерігаємо: чим глибше дитина розуміє те, про що вона розповідає, тим точніше вона про це може розповісти. На цьому рівні ми вводили засвоєння понять тема, ідея, сюжет, дійова особа.

Другий рівень, складніший, пов'язаний з умінням читача ототожнювати себе з персонажем, порівнювати його долю із власною. Йому потрібно розібратись у складних взаєминах між героями, у причинах їх симпатій чи

антипатій, вчинків, поведінки. Цей ступінь називають **"смисловим" ("порівняльним")**.

Перехід від першого ступеня до другого - важливий етап у літературному розвитку молодших школярів. І його легше здійснити, ввівши в читацьку лексику дітей оперування поняттями "мова твору", "літературний пейзаж", "літературний портрет", "монолог", "діалог".

І, нарешті, третій - **художній або поетичний** (найбільш складний рівень), можливий при наявності образно-просторового мислення читача, полягає в умінні знаходити і встановлювати асоціативні зв'язки між самим життям і твором мистецтва, авторським і читацьким світоглядом. Тому на 3-му рівні сприймання твору ми пропонуємо засвоєння уявлень про особу автора, жанр твору.

Звичайно, в початкових класах робота над мовою, сюжетом, композицією, жанрами не може і не повинна охоплювати все коло питань, пов'язаних з цими поняттями. Ми не ставили за мету обґрунтувати необхідність усіх досліджуваних нами літературознавчих понять, потрібних для повноцінного сприймання твору. Ми обмежились розглядом таких літературознавчих понять та уявлень, як тема, персонаж, ідея, автор твору, мова твору, літературний портрет, діалог, монолог, літературний пейзаж, жанр твору. Зазначені поняття, на наш погляд, допомагають дитині цілісно відтворити твір, відчути ідею, осмислити задум автора, тобто вони є найнеобхіднішими для повноцінного сприймання художнього твору, для літературного розвитку молодшого школяра.

Особливості сприймання молодшими школярами художніх творів залежать від віку дітей, їхнього життєвого досвіду, техніки читання, а тому певною мірою впливають на засвоєння літературознавчих понять. Саме тому ми пропонуємо зробити їх змістом літературних ігор, які проводитимуться систематично на уроці читання, у процесі ознайомлення з літературно-художніми творами.

Дослідження проблеми введення початкових елементів теорії літературознавства на уроках читання розпочалось у 1991 р. в початкових класах 5-ти рівненських шкіл (СШ №21, 27, 28, приватній школі та

гуманітарній гімназії). Дослідним навчанням було охоплено близько 600 учнів 1-4 класів. Експериментальному навчанню передувала спеціальна підготовка вчителів початкових класів на заняттях міської творчої групи "Шляхи реалізації літературної освіти молодших школярів" (м. Рівне). Для вчителів було створено комплекс методичних матеріалів /система літературних ігор та розробки уроків, що реалізували експериментальну методику/. Виходячи із специфіки засвоєння літературознавчих понять молодшими школярами, ми виділили основні типи літературних ігор за дидактичною метою їх проведення та за змістом навчального матеріалу.

До І групи (ігри за дидактичною метою) було віднесено: ігри проблемно-пошукового змісту (на осмислення, одержання нових знань); ігри рефлексивно-тренувальні (на закріплення знань); ігри творчого плану (на формування вміння здійснювати творчий процес знань); ігри контрольно-оцінювальні, до створення яких залучалися наші учні.

До ІІ групи (за змістом навчального матеріалу) належать ігри: на засвоєння поняття "тема"; на засвоєння поняття "дійова особа", на розуміння стосунків між персонажами, їхніх характерів; на формування поняття "мова художнього твору"; на формування поняття "автор"; на формування поняття "жанр"; літературні ігри та творчі завдання для розвитку уяви, фантазії; для розширення читацького кругозору.

Таким чином, формування початкових літературних понять відбувалося у процесі виконання ігрових завдань, матеріалом для яких були літературно-художні тексти, що вивчалися дітьми на уроці читання, а змістом - літературно-теоретичні поняття, що засвоювалися ними для поглибленого розуміння цих творів. Однак було помічено, що засвоєння нових знань не завжди можна забезпечити організацією ігрової діяльності. Тому під час введення літературного поняття ми застосовували форми проблемного навчання. На нашу думку, перевага експериментального навчання полягала у проблемно-пошуковому підході до засвоєння понять у процесі літературно-творчої ігрової діяльності, у системності використання літературних ігор, змістом яких були початкові літературознавчі поняття.

Ще однією характерною особливістю експериментального дослідження було те, що контрольні опитування допомагали самому вчителеві розібратися, наскільки якісно учні оволодівають тим чи іншим літературним поняттям, як правильно діти розуміють художній твір, тобто допомагали знайти правильний напрямок у роботі над поліпшенням його сприймання.

Порівнявши наслідки формуючого і констатуючого зрізів, ми дійшли висновку, що учні експериментальних класів набагато краще сприймають, осмислюють художній твір уже після першого прослуховування його: розуміють, про що йдеться, звертають увагу на мову автора, якою характеризуються персонажі, вміють висловити власне міркування з приводу прочитаного.

Таблиця №1.

Рівні літературознавчої компетентності учнів

№п/п	Дата	Класи		Розуміння теми	Мовна х-ка персонажів	Власне ставлення	К-ть учнів
1.	жовтень 1992 р.	КК	2 класи	60/76,9%	22/28,2%	48/61,5%	78
	березень 1992 р.		3 класи	72/94,7%	37/48,7%	62/81,5%	76
2.	жовтень 1992 р.	ЕК	2 класи	61/75,3%	21/25,9%	47/58%	81
	березень 1992 р.		3 класи	79/100%	72/91,1%	76/96,2%	79

Як бачимо з таблиці, в учнів експериментальних класів набагато вища літературна грамотність, вони краще розбираються в жанрових особливостях вірша, казки. На відміну від учнів контрольних класів, які писали, що художня мова "багата талантом, красою", тобто відзначали те, що відчували, учні експериментальних класів показали достатні літературні знання. Так, 78 відсотків опитаних учнів багатство художньої мови пояснило наявністю синонімів, антонімів, 61 відсоток - епітетів, порівнянь .

Ці результати ще раз підтверджують висновок, що достатній обсяг початкових літературних знань, яким володіє молодший школяр, може слугувати критерієм сформованості навички повноцінного сприймання ним літературно-художнього твору.

При визначенні теми, ідеї, характеристик головних героїв висловлювання учнів експериментальних класів відзначалися аргументованістю, розумінням вчинків героїв, мотивів поведінки. Відповіді учнів цих класів відрізняло те, що вони підтверджували свої міркування рядками з тексту.

Більшість дітей контрольних класів бачила лише поверхневий пласт змісту твору, сприймання якого ми віднесли до сюжетно-логічного рівня, тоді як 168 учнів експериментальних класів зуміли визначити авторське ставлення до зображуваних подій, до героїв на основі розуміння причинно-наслідкових зв'язків, зробили правильні висновки. Це дає підстави говорити про вищий рівень сприймання літературно-художнього твору школярами експериментальних класів. Кількість учнів експериментальних класів з розвиненим умінням сприймати художній твір (адекватно авторському задумові на основі власних естетичних переживань) становить 83,5 відсотка, тоді як показник контрольних класів складає 19,8 відсотка.

У процесі експериментального навчання було здобуто незапланований результат - значно підвищилася техніка читання учнів. На кінець 3-го року навчання в експериментальних класах діти в основному читали 90-110 слів за хвилину. Різко зріс інтерес до читання художньої літератури, саме це відзначили батьки, вчителі та бібліотекарі шкіл. Схвальні відгуки про дітей з експериментальних класів надходять від учителів середніх класів.

У висновках узагальнюються результати дослідження.

1. Введення літературознавчої пропедевтики в початкових класах є основою забезпечення літературного розвитку молодших школярів.

2. Оволодіння літературознавчим матеріалом можливе за умов опрацювання спеціальних способів керівництва навчально-виховним процесом літературознавчого спрямування (методи і прийоми, засоби і форми навчання) та дійових механізмів сприймання молодшими школярами літературних творів.

3. Сприймання художнього твору доцільно розглядати як пізнавальний процес (передбачається наявність здатності зрозуміти твір як єдність форми і змісту) і як естетичний, бо супроводжується виявленням ставлення, емоційної забарвленості сприйнятого. Виділення трьох рівнів сприймання - сюжетно-логічного (1 - фабульного), смислового (2 - порівняльного), художнього (3 - поетичного) - створює умови для ефективного засвоєння молодшими школярами певного кола літературознавчих понять та уявлень.

4. Літературознавчі поняття, обрані для експериментального навчання - тема, ідея, персонаж, автор, мова твору, літературний портрет, літературний пейзаж, жанр твору - за змістом досить складний для молодших школярів теоретичний матеріал, успішне засвоєння якого можна забезпечити залученням дітей до ігрової діяльності.

5. Оптимальними умовами, за яких система дидактичних літературознавчих ігор сприяє формуванню навичок повноцінного сприймання, за результатами дослідження, є: обов'язкове дотримання дидактичної функції гри, активно-творчий її характер, систематичність проведення, врахування тематичних та жанрових особливостей літературного твору в процесі його аналізу, суттєві зв'язки з іншими видами мистецтва (музика, образотворче мистецтво).

6. Ефективність використання літературних ігор досягалась певною систематизацією - 1) ігри за дидактичною метою проведення та 2) ігри за змістом навчального матеріалу (літературознавчі поняття).

7. Експериментальним навчанням доведено, що літературна гра є не лише засобом отримання певного обсягу знань, не тільки інструментом аналізу художнього твору, але й засадою розвитку активності мислення, вольової та емоційної сфери молодшого школяра.

8. Найістотніше в організації способів навчання літературознавчого спрямування - втілення принципу перспективності в навчанні, здійснення систематизації понять за принципом поступового нарощування труднощів, грунтовне опрацювання початкових елементів теорії літературознавства, глибокий смисловий аналіз тексту, усвідомлення механізму його сприймання,

врахування психофізіологічних можливостей дітей, опора на зону їх ближнього розвитку, активна пошукова творча діяльність учнів.

9. Експериментальними матеріалами стверджується думка, що літературна освіта має закладатися у молодшому віці, в початковій ланці навчання.

10. Подальше дослідження доцільно здійснювати за такими напрямками: виявлення залежності між успішністю школярів та рівнем літературного розвитку, реалізація міжпредметних зв'язків у процесі формування і використання літературних знань.

Основні положення дисертації викладені у таких працях:

1. Проблеми оновлення структури і змісту літературної освіти в початкових класах. //Республіканська науково-практична конференція "Початкова ланка в системі безперервної освіти": Тези доповідей. - Чернігів: ДПІ,1991. - С.12.

2. Збагачення змісту читацьких умінь.- //Початкова школа.- 1992 - № 3-4 - С.27-28.

3. Матеріали до проведення уроків позакласного читання. Методичні рекомендації. - Рівне: ЦНТІ, 1992. - 14 с.

4. Літературна гра як засіб навчання читання в початкових класах, тези. //4-а наукова конференція молодих учених та викладачів: Тези доповідей. - Харків: ДПІ, 1992. - С.42.

5. Проведення уроків позакласного читання у початковій школі. Методичні рекомендації. - Рівне: ЦНТІ, 1992. - 14 с.

6. Формування читацької самостійності учнів початкових класів. Посібник для вчителів. - Рівне: ІМЦ, 1993. - 62 с.

7.Гра як засіб творчої активності молодших школярів. //Міжнародна конференція "В.О.Сухомлинський - видатний український педагог": Тези доповідей - Рівне: ДПІ, 1993. - С.228.

8. Сприймання художнього твору молодшими школярами як умова їхнього розвитку. //Всеукраїнські міжвузівські сковородинські читання: Матеріали. - Кривий Ріг: ДПІ, 1994. - С. 97-98.

9. Літературні ігри на уроках читання. Збірник літературних ігор -Рівне: ІМЦ,1995. - 131 с.

10. Твори письменників Рівненщини дітям. Хрестоматія для 2-6 кл. - Рівне: ІПКПК, 1995. - 111 с. (у співавторстві).

11. Формування читацької самостійності учнів початкових класів. Методичний посібник. - Рівне: Педагогічне товариство України, 1995. - 51 с.

Ivanova L.I. The Literary propedeftics as the base for complete perception of fiction by the pupils of elementary classes.

The dessertation (the type - script) for Candidate's degree in pedagogics, speciality 13.00.02 - methods of teaching (Ukrainian Language). The Institute of Pedagogics of the APS of Ukraine, Kyiv, 1996/

To be defended the theoretical principles and methods of literary development of the pupils of elementary classes.

The methods and principles of conducting various literary games at the lessons for children's formation of literary understanding and ideas which can be the base of complete perception of fiction are worked out. This is one of the ways of enriching children's knowledge of literature.

Иванова Л.И. Литературоведческая пропедевтика как основа полноценного восприятия художественных произведений в начальных классах.

Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13. 00. 02. - методика преподавания (украинского языка), Институт педагогики АПН Украини, Киев, 1996.

Защищаются теоретические основы литературного развития младших школьников и доказывается целесообразность введения литературоведческой пропедевтики в начальных классах. Разработана методика использования на уроках чтения литературной игры как средства формирования у детей круга литературоведческих понятий и представлений, которые являются основой для обеспечения полноценного восприятия художественных произведений, что в

свою очередь будет способствовать литературному развитию младших школьников.

Ключові слова: літературний розвиток; критерій; повноцінне сприймання; літературознавча пропедевтика; система літературних ігор.